

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-4-34>

УДК 159.947.23

Олеся ПОСВІСТАК

доктор психологічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0002-8462-3584>

e-mail: posvistakol@khmnu.edu.ua

РОЗВИТОК ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ ТА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

У статті досліджується відповідальність як ключовий чинник становлення майбутніх фахівців у процесі їхнього навчання. Проаналізовано концептуальні підходи до розуміння відповідальності в контексті професійної діяльності, що розглядалися вітчизняними та зарубіжними науковцями, такими як Г. Костюк, С. Максименко, І. Бех, Е. Еріксон, К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл. Виокремлено структурні компоненти відповідальності, які включають когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий аспекти. Підкреслено роль моральної, юридичної, соціальної та особистісної відповідальності у професійній діяльності психолога. У ході емпіричного дослідження визначено прояви ставлення студентів до професійної відповідальності на різних етапах навчання. Виявлено суттєві відмінності між цими ознаками у студентів першого та четвертого курсів: випускники мають вищі показники когнітивного та регулятивного компонентів відповідальності, а також більш розвинений інтернальний локус контролю, що свідчить про їхню здатність усвідомлено приймати професійні рішення та відповідати за їхні наслідки. Запропоновано розширення програм підготовки майбутніх психологів за рахунок розвитку навичок самоконтролю, етичного мислення та рефлексії.

Ключові слова: відповідальність, структура відповідальності, розвиток, формування, компетентність, професійне зростання, самореалізація, майбутні фахівці.

Olesia POSVISTAK

Khmelnyskyi National University

DEVELOPMENT OF RESPONSIBILITY IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL GROWTH AND SELF-FULFILLMENT OF FUTURE SPECIALISTS

The article examines responsibility as a key factor in the formation of future specialists in the process of their training. Conceptual approaches to understanding responsibility in the context of professional activity, which were considered by domestic and foreign scientists such as H. Kostyuk, S. Maksimenko, I. Beh, E. Erickson, K. Rogers, A. Maslow, V. Frankl. The structural components of responsibility, which include cognitive, emotional-motivational and behavioral aspects, are singled out. The role of moral, legal, social and personal responsibility in the professional activity of a psychologist is emphasized. In the course of empirical research, manifestations of students' attitude to professional responsibility at various stages of education were determined. Significant differences were found between these characteristics in students of the first and fourth years. First-year students mostly have an idealized view of the profession, focusing on general moral principles, while graduates

demonstrate a more conscious attitude to professional responsibility, determined by practical experience and theoretical knowledge. The results showed that graduates have higher indicators of the cognitive and regulatory components of responsibility, as well as a more developed internal locus of control, which indicates their ability to consciously make professional decisions and be responsible for their consequences. This confirmed the need to integrate issues of responsibility into the educational process. It is proposed to expand training programs for future psychologists due to the development of self-control skills, ethical thinking and reflection. The research findings emphasize the importance of professional responsibility as the main criterion of professional competence, which determines the quality of providing psychological assistance, builds trust of clients and ensures professional growth of the specialist.

Keywords: *responsibility, structure of responsibility, development, formation, competence, professional growth, self-realization, future specialists.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

В умовах глобалізації, цифровізації, соціальних змін, особливо в умовах воєнного часу, значущим стає прояв соціальної та психологічної зрілості особистості. Особистісні зміни детермінують виникнення й розвиток якостей, які забезпечують виконання людиною ролі суб'єкта професійної діяльності. А одним з основних психологічних чинників становлення професіонала є професійна відповідальність, означення змісту якої перебуває в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних вчених. За ситуації зростання складності професійної діяльності психолога відповідальність набуває нового значення. Вона стає необхідною для управління кризовими ситуаціями, здійснення етичного вибору у складних умовах, забезпечення сталого розвитку організацій та суспільства.

Численні дослідження (Г. Костюк, С. Максименко, І. Бех, Е. Еріксон, К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл) [1; 3; 6; 8] акцентують, насамперед, на ролі внутрішньоособистісних утворень у психічній активності людини, одним із яких є власна відповідальність як фундаментальна властивість особистості.

Відповідальність є однією з ключових якостей, що визначають успішність особистості в різних сферах життя. Вона відображає здатність і готовність індивіда відповідати за свої дії, рішення та їхні наслідки. У професійній сфері, особливо в психології, відповідальність є не тільки особистісною характеристикою, але й важливою ознакою професіоналізму [2; 4].

Такий погляд на соціальну дійсність набуває актуальності в системі професійного навчання, де при становленні молодого фахівця в стінах закладу вищої освіти природно збільшується роль власних, внутрішніх регуляторів активності за одночасного зменшення ролі зовнішніх регуляторів.

Ураховуючи викладене вище, актуальність дослідження відповідальності майбутніх психологів зумовлена важливістю цієї якості для ефективного виконання професійних обов'язків, зокрема дотримання етичних стандартів, забезпечення конфіденційності та надання якісної психологічної допомоги. В умовах сучасних суспільних викликів, відповідальність стає ключовим чинником професійної компетентності, впливаючи на формування довіри клієнтів та професійну репутацію психолога. Дослідження допоможе визначити, як розвивати цю якість у студентів, щоб вони були готові до практичної діяльності.

Аналіз досліджень та публікацій

Дослідження відповідальності як чинника становлення і розвитку особистості є актуальним напрямом у психології, педагогіці, філософії та суміжних науках.

Г. Костюк досліджував формування особистості в умовах соціального середовища та активної діяльності: наголошував, що відповідальність є одним із ключових чинників розвитку моральної самосвідомості, вважав, що виховання відповідальності починається з раннього дитинства через залучення дитини до соціально значущої діяльності [5; 6]. Послідовником цього підходу є С. Максименко, який розробив концепцію особистісного становлення, акцентуючи увагу на інтеграції моральних цінностей і відповідальності в процесі формування свідомості та вважав, що відповідальність є центральним елементом психологічного зростання і професійного розвитку [7].

І. Бех у своїх працях зосереджувався на морально-етичному аспекті розвитку особистості та описував відповідальність як базову категорію, що формує здатність до саморегуляції та прийняття зважених рішень [2]. А педагог-дослідник В. Сухомлинський визначав відповідальність як важливу складову виховання у школі та підкреслював значення індивідуальної відповідальності у формуванні характеру та суспільної зрілості [1; 5].

Українські дослідники акцентують увагу на соціально-культурному контексті розвитку відповідальності, пов'язуючи її із вихованням, педагогікою та моральною самосвідомістю. Натомість, зарубіжні дослідники частіше розглядають відповідальність у філософсько-екзистенційному або психосоціальному аспекті, підкреслюючи її зв'язок із свободою, сенсом життя і моральним вибором.

Зокрема, Е. Еріксон розробив теорію психосоціального розвитку, у якій відповідальність пов'язана зі стадіями формування

особистості. На стадії молодого дорослого віку відповідальність є ключовою для створення гармонійних стосунків та професійної реалізації. Зосередився на концепції самореалізації, де відповідальність виступає умовою зрілої особистості, та вважав, що справжня відповідальність формується в умовах безоціночної підтримки та розвитку внутрішньої свободи, саме К. Роджерс [8; 9; 10].

А. Маслоу в своїй ієрархії потреб наголошував, що відповідальність є важливою умовою для досягнення самореалізації та розглядав відповідальність як прояв усвідомлення особистістю власного місця у світі. Далі у дослідженні надзвичайності місця та ролі відповідальності пішли В. Франкл та Ж.-П. Сартр: перший – у логотерапії розкрив значення відповідальності як основного виміру людської екзистенції, підкреслював, що здатність брати відповідальність за свої вчинки є центральним фактором у пошуку сенсу життя [8]. А другий в межах екзистенціалізму трактував відповідальність як невіддільний атрибут свободи людини. Зокрема, зазначав, що людина відповідальна не лише за себе, а й за інших, що створює підґрунтя для етичної поведінки.

Отже, відповідальність є однією з ключових якостей, які складають основу фахової компетентності психолога. Знання змісту та структури цієї категорії дає можливість створити оптимальні умови для формування фахівців, здатних виконувати свої професійні обов'язки на високому рівні.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розкриття суті теоретичного та емпіричного етапів дослідження відповідальності як значущої характеристики професійного зростання і самореалізації майбутніх психологів на етапі навчання в закладі вищої освіти.

Виклад основного матеріалу

Відповідальність визначається як здатність і готовність людини усвідомлено ставитися до виконання своїх обов'язків, приймати рішення і нести за них наслідки. У професійному контексті це поняття охоплює кілька основних складових: моральна відповідальність – дотримання етичних норм і стандартів у професійній діяльності; юридична відповідальність – дотримання правових норм і правил, які регулюють конкретну професію; соціальна відповідальність – усвідомлення впливу професійної діяльності на суспільство і відповідальність перед громадою; індивідуальна відповідальність –

особистісне ставлення до виконання своїх обов'язків і прагнення до саморозвитку.

У контексті діяльності психолога відповідальність можна розглядати як ключовий принцип спілкування і взаємодії з клієнтом, роль якої полягає у сприянні розкриттю потенціалу особистості і поліпшення якості її життя. Зміст відповідальності майбутніх психологів складається з кількох основних аспектів: етичний аспект (психолог зобов'язаний діяти згідно з етичними принципами, сповідуючи принципи конфіденційності, чесності та чіткого дотримання професійних норм; особистісний аспект (відповідальність має спиратися на розвиток позитивних особистісних якостей, таких як емпатія, авторефлексія та здатність до критичного аналізу своєї діяльності; професійний аспект (відповідальність у професійній діяльності психолога охоплює заборону на шкоду клієнту, забезпечення об'єктивності і коректності діагностичних результатів та рекомендацій).

На нашу думку, структурними компонентами відповідальності, які в подальшому необхідно дослідити у здобувачів вищої освіти, є когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий (зокрема, практичний, рефлексивний, соціально-комунікативний).

Емпіричний етап дослідження ставлення до професійної відповідальності та професії психолога у студентів передбачав організацію порівняльного аналізу стану ключових параметрів між студентами-психологами першого та четвертого курсів. Такий підхід пояснюється тим, що студенти першого курсу ще не відчули значного впливу уявлень про професію чи навчання у закладі вищої освіти. У той же час для випускників відповідальність у професії стає нагальним завданням, яке вони мають вирішувати у найближчому майбутньому. Таким чином, обрані групи досліджуваних суттєво відрізнялися за мотиваційно-ціннісним, когнітивним і поведінковим аспектами ставлення до професії та відповідальності.

Для дослідження відповідальності як чинника майбутньої професії психолога можна використовувати різні психодіагностичні методики, які дозволяють оцінити когнітивні, емоційно-мотиваційні та поведінкові аспекти відповідальності, зокрема:

– опитувальник «Ставлення до професійної відповідальності» (Л. Кузьменкова) для виявлення особливостей ставлення до професійної відповідальності на різних рівнях: особистісному (мікросоціальному) і соціальному (макрорівні);

– методика «Рівень суб'єктивного контролю» (Дж. Роттер, адаптована Е. Бажиним, Е. Голінкіною, А. Еткіндом) для визначення локусу контролю (інтернального або екстернального) у респондентів;

– методика «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс) для дослідження мотиваційної складової відповідальності [8; 9].

У дослідженні взяли участь 47 студентів спеціальності «Психологія», серед яких 24 особи (51,1%) були першокурсниками, а 23 (48,9%) – студентами четвертого курсу. Статеві відмінності до уваги не бралися через незначну кількість представників чоловічої статі. Перед початком роботи кожен учасник отримував інформацію про мету та завдання дослідження, тривалість процедур, забезпечення конфіденційності та свої права й обов'язки.

На початковому етапі дослідження студенти відповідали на питання анкети, а також писали есе «Я і моя майбутня професія». Есе містило орієнтовні запитання, які допомагали учасникам осмислити свою професію, її привабливість, необхідні особистісні якості психолога, власні мотиви вибору професії та очікувані переваги від неї.

Аналіз даних показав, що студенти першого курсу мають переважно загальні та ідеалізовані уявлення про професію психолога. Вони орієнтуються на загальноприйнятні цінності, такі як допомога іншим, співчуття, емпатія та можливість особистісного розвитку. При цьому рівень усвідомлення професійної відповідальності на даному етапі є нижчим, оскільки першокурсники ще не стикалися з реальними викликами професійної діяльності. Їх мотиваційно-ціннісне ставлення базується здебільшого на очікуваних позитивних аспектах професії, а не на реалістичному розумінні складнощів та вимог.

Студенти четвертого курсу, навпаки, демонструють більш глибоке розуміння специфіки професії психолога. Їхні уявлення про професію сформовані на основі навчального досвіду, проходження практики та безпосереднього контакту з професійною діяльністю. Випускники частіше звертають увагу на важливість дотримання етичних норм, необхідність постійного професійного вдосконалення та розвиток навичок самоконтролю. Вони усвідомлюють, що відповідальність у професії психолога охоплює не лише особисту, але й соціальну складову, яка передбачає зобов'язання перед клієнтами, колегами та суспільством загалом.

Щодо результатів використання опитувальника «Ставлення до професійної відповідальності», було встановлено, що студенти четвертого курсу мають вищі показники в когнітивному та регулятивному компонентах відповідальності. Це свідчить про їхню здатність не лише розуміти важливість відповідальності, але й

регулювати свою поведінку відповідно до вимог професії. Першокурсники, натомість, демонструють більший акцент на афективному компоненті, тобто на емоційних переживаннях, пов'язаних із вибором професії та її значущістю.

Методика оцінки суб'єктивного контролю також виявила значущі відмінності між групами. У четвертокурсників частіше спостерігається інтернальний локус контролю, що характеризується відчуттям відповідальності за свої дії та їхні наслідки. Першокурсники, навпаки, більше покладаються на зовнішні фактори, такі як удача, обставини чи підтримка інших.

Таким чином, результати дослідження підтвердили, що ставлення до професійної відповідальності у майбутніх психологів змінюється в процесі навчання. Першокурсники перебувають на стадії формування загальних уявлень про професію, тоді як випускники мають більш усвідомлене та структуроване розуміння професійної відповідальності, що ґрунтується на практичному досвіді та знаннях.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Ці висновки підкреслюють важливість інтеграції питань професійної відповідальності в освітній процес. Варто звертати увагу не лише на теоретичні знання, але й на розвиток навичок самоконтролю, етичного мислення та здатності до рефлексії. Такий підхід сприятиме формуванню у майбутніх психологів високого рівня професійної компетентності та готовності до відповідальної діяльності.

Отож, у результаті нашого теоретичного і емпіричного дослідження ми переконалися, що відповідальність є однією з ключових якостей та визначає професіоналізм людини, її здатність ефективно виконувати свої обов'язки. У професійному контексті відповідальність охоплює широкий спектр аспектів: від етичних норм і моральних принципів до здатності приймати рішення і нести за них наслідки. Результати такого підходу до вивчення відповідальності в межах професійної діяльності дозволили глибше зрозуміти її значення для розвитку особистості, організації та суспільства загалом.

Перспективним напрямом у професійній підготовці майбутніх фахівців соціономічного профілю є розвиток відповідальності як ключової якості, що складає основу фахової компетентності фахівця, зокрема психолога. Знання змісту та структури цієї категорії дає можливість створити оптимальні умови для формування фахівців, здатних виконувати свої професійні обов'язки на високому рівні.

Процес розвитку відповідальності майбутніх спеціалістів у процесі навчання вимагає комплексного підходу і удосконалення освітньої підготовки (вивчення професійної етики, психологічних теорій і методів, а також отримання практичного досвіду через стажування); практичної діяльності (залучення студентів до вирішення реальних кейсів, моделювання ситуацій професійного спілкування з клієнтами); супервізії і наставництва (отримання зворотного зв'язку від досвідчених фахівців); процесу розвитку самосвідомості (стимулювання саморефлексії та усвідомлення ролі відповідальності у професійній діяльності).

Література

1. Балл Г.О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи. *Актуальні проблеми сучасної української психології : Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. акад. С.Д. Максименка. К. : Нора-друк, Вип. 23. 2003. С. 35-47.*
2. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа. 1994. № 9. С. 4-8.*
3. Гуменюк О.Є. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості. *Психологія і суспільство, №4. 2007. С. 81-92.* Режим доступу: <http://pis.tneu.edu.ua/index.php/pis/article/view/321/321>
4. Лазорко О.В. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. К., 2007. 19 с.
5. Левківський М.В. Відповідальність особистості у суб'єкт-суб'єктній взаємодії. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : Збірник наукових праць. Київ-Житомир : Вид. центр ЖДУ, Кн. II, 2004. С. 80-84.*
6. Максименко С.Д. Цивілізаційні процеси і розвиток особистості. *Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 15. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. С. 318.*
7. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія]. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
8. Сагань І.А. Соціально-психологічні особливості відповідальності особистості в умовах складних життєвих ситуацій : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. К., 2010. 258 с.

9. Rotter J.B. Cognates of personal control: Locus of control, self-efficacy, and explanatory style : Comment. *Applied and Preventive Psychology*, 1992, 1. P. 127-129.

10. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Fawcett Books, 2003. 437 p.

References

1. Ball H.O. Do analizu sutnisnogo zmistu vnutrishnoi svobody osoby. Aktualni problemy suchasnoi ukrainskoi psykholohii : Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy / Za red. akad. S.D. Maksymenka. K. : Nora-druk, Vyp. 23. 2003. S. 35-47.

2. Bekh I.D. Vidpovidalnist osobystosti yak meta vykhovannia. Pochatkova shkola. 1994. № 9. S. 4-8.

3. Humeniuk O.Ie. Psykholohichni analiz hromadianskoi vidpovidalnosti osobystosti. *Psykholohiia i suspilstvo*, №4. 2007. S. 81-92. Rezhym dostupu: <http://pis.tneu.edu.ua/index.php/pis/article/view/321/321>

4. Lazorko O.V. Psykholohichni determinanty vidpovidalnosti menedzheriv promysloвого pidpriemstva : avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.05. K., 2007. 19 s.

5. Levkivskiy M.V. Vidpovidalnist osobystosti u subiekt-subiektinii vzaiemodii. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi : Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv-Zhytomyr : Vyd. tsentr ZhDU, Kn. II, 2004. C. 80-84.

6. Maksymenko S.D. Tsyvilizatsiini protsesy i rozvytok osobystosti. Problemy suchasnoi psykholohii : Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy / Za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufriievoi. Vyp. 15. Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2012. S. 318.

7. Savchyn M.V. Psykholohiia vidpovidalnoi povedinky : [monohrafiia]. Ivano-Frankivsk : Misto NV, 2008. 280 c.

8. Sahan I.A. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti vidpovidalnosti osobystosti v umovakh skladnykh zhyttievnykh situatsii : dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.05. K., 2010. 258 s.

9. Rotter J.V. Cognates of personal control: Locus of control, self-efficacy, and explanatory style : Comment. *Applied and Preventive Psychology*, 1992, 1. R. 127-129.

10. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Fawcett Books, 2003. 437 r.